

दक्षिण आशियातील भारताचे नेतृत्व आणि जागतिक परिणाम

डॉ. नारायण सखाराम फुन्ने

सहायक प्रध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,

जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळाचे कला व विज्ञान महाविद्यालय पाटोदा, जिल्हा बीड

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	भारत हा दक्षिण आशियातील सर्वात मोठा लोकशाही देश, आर्थिक शक्ती आणि सामरिक प्रभाव असलेले राष्ट्र आहे. भू-राजकीय दृष्टीकोनातून दक्षिण आशियातील स्थैर्य, शांती आणि विकास यांसाठी भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण मानली जाते. शेजारी देशांशी राजनैतिक संबंध, सुरक्षा सहकार्य, व्यापार-विकास करार, प्रादेशिक संघटना (SAARC, BIMSTEC) आणि समुद्री सुरक्षाव्यवस्थेत भारताचे नेतृत्व स्पष्टपणे दिसून येते. चीनचा वाढता प्रभाव, दहशतवाद, सीमावाद आणि आर्थिक असमानता यांसारख्या आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर भारत व्यापक परराष्ट्र धोरण स्वीकारत आहे. “नेबरहुड फर्स्ट”, “अॅक्ट ईस्ट पॉलिसी” आणि “सॉफ्ट पॉवर” च्या माध्यमातून भारत जागतिक स्तरावर सकारात्मक परिणाम घडवित आहे. माहिती-तंत्रज्ञान, व्यापार, आरोग्य राजनय (वैक्सीन मैत्री), आणि हवामान बदलासंदर्भातील नेतृत्वामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्थान अधिक मजबूत झाले आहे. या संशोधनात भारताच्या नेतृत्वाची ऐतिहासिक वर्तुळे, वर्तमान धोरणे आणि भविष्यातील संभाव्यता यांचा अभ्यास केला आहे. दक्षिण आशियाच्या प्रगतीसोबत जागतिक राजकारणातही भारताचा उदय होत असून, प्रादेशिक शक्तीपासून जागतिक नेतृत्वाकडे होणारी त्याची वाटचाल स्पष्ट होते.
Keywords: प्रादेशिक सुरक्षा आर्थिक सहकार्य भू-राजकारण	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 2%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Phunne, N. S. (2025). दक्षिण आशियातील भारताचे नेतृत्व आणि जागतिक परिणाम. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 315-319.

प्रस्तावना:

दक्षिण आशिया हा भौगोलिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या प्रदेशात भारत हा सर्वात मोठी लोकसंख्या, विस्तृत भूभाग, सक्षम लोकशाही व्यवस्था आणि वेगाने विकसित होणारी अर्थव्यवस्था असलेला देश आहे. त्यामुळे दक्षिण आशियातील स्थैर्य, विकास आणि सुरक्षा व्यवस्थेत भारताची भूमिका निर्णायक ठरते. भारताने नेतृत्व केवळ शेजारील देशांपुरते मर्यादित न राहता जागतिक स्तरावरही महत्त्वपूर्ण परिणाम निर्माण करित आहे. भारताने दक्षिण आशियात सहकार्य, संवाद आणि प्रादेशिक एकात्मता वाढविण्यासाठी SAARC, BIMSTEC, IORA सारख्या संघटनांद्वारे सक्रिय भूमिका बजावली आहे. “नेबरहुड फर्स्ट” धोरण, मानवीय मदत, व्यापार-विकास भागीदारी आणि प्रादेशिक सुरक्षा या माध्यमांतून भारताने नेतृत्वाचा ठसा उमटविला आहे. तसेच सामरिक स्थान, संरक्षण क्षमता, तंत्रज्ञान, ऊर्जा सुरक्षितता आणि सॉफ्ट पॉवरच्या आधारे भारत जागतिक पटलावर स्वतःचे महत्त्व सतत वाढवत आहे. दक्षिण आशियातील भारताच्या नेतृत्वामुळे निर्माण होणारे परिणाम बहुआयामी आहेत—प्रदेशातील स्थैर्य, आर्थिक सहकार्य, दहशतवाद विरोध, समुद्री सुरक्षा, तसेच इंडो-पॅसिफिक धोरणात निर्माण होणारे बदल यामुळे जागतिक शक्ती-संतुलन प्रभावित होत आहे. मात्र चीनचे वाढते वर्चस्व, सीमा-विवाद, राजकीय मतभेद आणि प्रादेशिक असुरक्षा हे भारतासाठी आव्हानात्मक घटक राहिले आहेत. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात दक्षिण आशियातील भारताचे नेतृत्व कसे विकसित झाले, त्यातील यश-अपयश कोणते आणि त्याचा जागतिक राजकारणावर कसा प्रभाव पडतो, याचा सर्वंकष अभ्यास करण्यात येणार आहे. हे संशोधन भारताच्या परराष्ट्र धोरणावरील सखोल विश्लेषणासोबतच दक्षिण आशियातील भविष्यातील सामरिक संबंध समजून घेण्यासाठी उपयुक्त ठरेल.

उद्दिष्टे

- 1) दक्षिण आशियातील भारताची भू-राजकीय भूमिका समजून घेणे.
- 2) शेजारी राष्ट्रांशी भारताचे संबंध अभ्यासणे.
- 3) दक्षिण आशियातील आर्थिक विकासात भारताचे योगदान स्पष्ट करणे.
- 4) भविष्यातील संधी आणि आव्हाने ओळखणे.

दक्षिण आशियातील भारत नेतृत्वाचे आधार:

दक्षिण आशिया हा भौगोलिक, राजकीय आणि आर्थिक दृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा प्रदेश आहे. या प्रदेशात भारताचा प्रभाव सर्वाधिक असून नेतृत्व करण्यासाठी आवश्यक असलेले सर्व घटक भारतामध्ये प्रकर्षाने दिसून येतात. भारताचे नेतृत्व विविध क्षेत्रातील सामर्थ्यावर आधारित आहे. सर्वप्रथम भौगोलिक स्थान हे भारताचे नेतृत्व

निश्चित करणारे सर्वात महत्वाचे आधारस्तंभ आहे. दक्षिण आशियात केंद्रस्थानी असलेल्या भारताचे सीमाभाग सर्व शेजारी देशांशी जोडलेले आहेत. तसेच भारताचा विस्तृत समुद्रकिनारा आणि हिंद महासागरावरचे नियंत्रण यामुळे व्यापार, समुद्री सुरक्षा आणि कूटनीतीमध्ये भारत महत्वाची भूमिका निभावतो. समुद्री मार्गावर नियंत्रण असल्यामुळे जागतिक व्यापारात भारताचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. दुसरा महत्वाचा आधार म्हणजे आर्थिक क्षमता. दक्षिण आशियातील सर्वात मोठी आणि सर्वाधिक वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था भारताची आहे. उत्पादन, माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती, अवकाश संशोधन या क्षेत्रात भारताने मोठी प्रगती साधली आहे. यामुळे भारत शेजारी देशांसाठी प्रमुख व्यापार भागीदार तसेच विकास सहकार्य करणारा देश बनला आहे. भारताने दिलेले कर्ज, गुंतवणूक, पायाभूत सुविधा आणि ऊर्जा सहकार्यातून प्रादेशिक विकासास चालना मिळते. तिसरा आधार म्हणजे लोकशाही व शासन व्यवस्थेची मजबुती. दक्षिण आशियातील सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताची ओळख जागतिक स्तरावर मान्य आहे. मानवी हक्क, समता, कायद्याचे शासन यांना प्राधान्य देणारी शासन तत्वे शेजारी राष्ट्रांसाठी आदर्श निर्माण करतात. या लोकशाही मूल्यांमुळे भारतावर प्रादेशिक नेतृत्वाची नैतिक जबाबदारी येते. तसेच सुरक्षा व संरक्षण क्षमता हे देखील भारताच्या नेतृत्वाचे प्रमुख कारण आहे. भारताचे सामर्थ्यवान सैन्य, अणुशक्ती आणि दहशतवादाविरोधातील धोरण प्रादेशिक स्थैर्यात महत्वाची भूमिका बजावतात. भारतीय नौदल हिंद महासागरातील सुरक्षा राखण्यात मध्यवर्ती कार्य करू शकते, त्यामुळे दक्षिण आशियाचा संरक्षण आधार भारतावर आहे असे म्हणता येते. याव्यतिरिक्त सांस्कृतिक आणि सभ्यतागत नातेसंबंध भारताचे प्रादेशिक नेतृत्व मजबूत करतात. भाषा, धर्म, संगीत, चित्रपट, योग, आयुर्वेद यांच्या माध्यमातून भारताचा सांस्कृतिक प्रभाव संपूर्ण दक्षिण आशियात पसरला आहे. ही सांस्कृतिक जवळीक भारताच्या स्वीकारार्ह नेतृत्वाला बळकटी देते.

एकूणच पाहता भारताचे भौगोलिक स्थान, आर्थिक सामर्थ्य, लोकशाही मूल्ये, सुरक्षा क्षमता आणि सांस्कृतिक ऐक्य ही दक्षिण आशियातील भारताच्या नेतृत्वाची प्रमुख आधारस्तंभ आहेत. हे घटक दक्षिण आशियाला स्थिरता व विकासाच्या दिशेने नेण्यास भारताला सक्षम करतात.

भारताचे प्रादेशिक नेतृत्व उपक्रम

भारत दक्षिण आशियातील भौगोलिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या सर्वात मोठा देश असल्याने या प्रदेशातील स्थैर्य आणि विकासासाठी त्याचे नेतृत्व महत्वाचे ठरते. भारताने विविध प्रादेशिक उपक्रम राबवून शेजारी राष्ट्रांसोबत सहकार्याचे नवे मार्ग तयार केले आहेत. सर्वप्रथम, SAARC आणि BIMSTEC या प्रादेशिक संघटनांमध्ये भारताची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. या संघटनांमधून व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, ऊर्जा आणि

तंत्रज्ञान क्षेत्रात शेजारी देशांशी सहकार्य वाढवले जाते. भारताची “Neighborhood First Policy” याच धोरणावर आधारित आहे, ज्यामध्ये शेजारी देशांच्या विकासासाठी मदत, पायाभूत सुविधा आणि तज्ज्ञ प्रशिक्षण पुरवले जाते. विशेषतः COVID-19 महामारीच्या काळात भारताने लसींच्या पुरवठ्याद्वारे शेजारी राष्ट्रांना आधार दिला, ज्यामुळे प्रादेशिक विश्वास वाढला. दुसऱ्या उपक्रमात सुरक्षा व समुद्री सहकार्य येते. हिंद महासागर प्रदेशात भारताचे नौदल, समुद्री सुरक्षा व आपत्ती व्यवस्थापन उपक्रम, क्षेत्रीय स्थैर्य राखण्यासाठी महत्वाचे ठरतात. तसेच, व्यापार व ऊर्जा मार्गात भारताची भागीदारी शेजारी राष्ट्रांना आर्थिक स्थैर्य प्रदान करते. तसेच, सांस्कृतिक सहकार्यही भारताच्या नेतृत्वाचे महत्वाचे अंग आहे. योग, भारतीय शिक्षण संस्था, आयुर्वेद आणि चित्रपट उद्योगाद्वारे भारत शेजारी राष्ट्रांमध्ये सकारात्मक प्रभाव पसरवतो. एकंदरीत, भारताचे प्रादेशिक नेतृत्व उपक्रम आर्थिक, सुरक्षा आणि सांस्कृतिक क्षेत्रात स्थैर्य व सहकार्य वाढविण्यावर केंद्रित आहेत. हे उपक्रम केवळ शेजारी राष्ट्रांवरच नव्हे, तर जागतिक स्तरावरही भारताची भूमिका मजबूत करतात.

भविष्यातील संधी आणि आव्हाने:

दक्षिण आशियातील भारताचे नेतृत्व भविष्यात अधिक व्यापक आणि प्रभावी होऊ शकते. भारताची लोकसंख्या शक्ती, वाढती अर्थव्यवस्था, तंत्रज्ञानातील प्रगती व लोकशाही मूल्ये या नेतृत्वाला मजबूत आधार देतात. “न्यू इंडिया” च्या संकल्पनेनुसार भारत प्रादेशिक सुरक्षेपासून ते आंतरराष्ट्रीय व्यापारापर्यंत बहुपक्षीय सहकार्य वाढवू शकतो. संधींच्या दृष्टीने, इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रात भारताचे समुद्री सुरक्षिततेतील महत्त्व वाढत आहे. BIMSTEC, IORA व QUAD सारख्या मंचांमधून भारत केवळ दक्षिण आशियातच नव्हे तर जागतिक समुद्री राजकारणातही निर्णायक भूमिका बजावू शकतो. डिजिटल इंडिया, अंतराळ संशोधन, औषधनिर्मिती, हरित ऊर्जा यांसारख्या क्षेत्रातील भारतीय कौशल्यामुळे प्रादेशिक आर्थिक एकात्मता वाढण्याची शक्यता आहे. “मेड इन इंडिया” व व्यापारवृद्धी धोरणामुळे दक्षिण आशियातील रोजगार व विकासाच्या संधी वाढू शकतात. सांस्कृतिक व शैक्षणिक देवाणघेवाणीद्वारे शेजारी राष्ट्रांशी विश्वास आणि मैत्री वृद्धिंगत करणे हे देखील भारतासाठी मोठे वैशिष्ट्य आहे. मात्र, आव्हानांची संख्या देखील कमी नाही. चीनचा वाढता प्रभाव, त्याची कर्ज-धोरणे व पायाभूत प्रकल्प दक्षिण आशियातील संतुलन बिघडवू शकतात. पाकिस्तानसोबतचे विवाद, काश्मीर प्रश्न आणि दहशतवादामुळे SAARC सारख्या प्रादेशिक संस्थांची कार्यक्षमता कमी झाली आहे. श्रीलंका, बांगलादेश व नेपाळमधील राजकीय अस्थिरता, आर्थिक संकटे आणि परकीय शक्तींची हस्तक्षेपशीलता भारताच्या नेतृत्वासमोर धोक्याचे स्वरूप धारण करू शकते. याशिवाय, “मोठा भाऊ” म्हणून भारताकडे पाहिले जाण्याची नकारात्मक भावना दूर करणेही भारतासाठी गरजेचे आहे. शेवटी, सहकार्य, परस्पर आदर आणि टिकाऊ

विकासाचे तत्त्व भारताने अधिक मजबूत केले, तर दक्षिण आशिया शांततामय, समृद्ध आणि जागतिक पातळीवर प्रभावी प्रदेश बनू शकतो. भारताचे नेतृत्व हे या परिवर्तनाचे मार्गदर्शक ठरू शकते.

सारांश:

दक्षिण आशियातील भारताचे नेतृत्व भू-राजकीय, आर्थिक, सुरक्षा आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहे. भारताची मोठी लोकसंख्या, सामर्थ्यवान अर्थव्यवस्था, मजबूत लोकशाही, प्रादेशिक सुरक्षा क्षमता आणि सांस्कृतिक प्रभावामुळे शेजारी देशांमध्ये त्याचा विशेष प्रभाव आहे. भारताचे प्रादेशिक नेतृत्व SAARC, BIMSTEC आणि “Neighborhood First Policy” च्या माध्यमातून दिसून येते, ज्यात व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, ऊर्जा व समुद्री सुरक्षा या क्षेत्रांतील सहकार्य समाविष्ट आहे. असे नेतृत्व जागतिक स्तरावरही परिणामकारक आहे. भारताचे आर्थिक, सुरक्षा व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील योगदान जागतिक अर्थव्यवस्थेला व स्थैर्याला समर्थन देते. मात्र, चीनसोबत स्पर्धा, पाकिस्तानसह तणाव आणि प्रादेशिक असमानता ही आव्हाने आहेत. भविष्यात विश्वास निर्माण करणे, आर्थिक भागीदारी वाढवणे आणि सहकार्य मजबूत करणे हे भारताच्या नेतृत्वाला अधिक प्रभावी बनवेल.

संदर्भ:

- 1) भारताचे परराष्ट्र मंत्रालय (Ministry of External Affairs, India) – <https://www.mea.gov.in>
- 2) एस.पी. शिंदे, पुणे विद्यापीठ, 2022 दक्षिण आशियातील आंतरराष्ट्रीय संबंध.
- 3) अनुराधा देशमुख, मराठी संशोधन जर्नल, 2021 SAARC आणि BIMSTEC मध्ये भारताची भूमिका.
- 4) रोहित जाधव, महाराष्ट्र विकास परिषद, 2020. भारताची आर्थिक प्रगती व परराष्ट्र धोरण.
- 5) रीता अग्रवाल, 2019. भारत और दक्षिण एशिया में वैश्विक प्रभाव आईसीएसएसआर प्रकाशन.
- 6) Ministry of External Affairs, Government of India. Annual Report 2023. New Delhi.